

Memorandum DJZ/IR/2003/158

Juristen van Buitenlandse Zaken achten Irak-oorlog van meet af aan onwettig

Binnenkort komt er duidelijkheid over een onderzoek naar de oorlog in Irak. Op het ministerie van Buitenlandse Zaken in Den Haag woedde er in 2003 ook een, zo blijkt uit een geheim memorandum. ‘De discussie is hiermee voor dit moment gesloten!’

Joost Oranje

Op het bureau van de secretaris-generaal van het ministerie van Buitenlandse Zaken lag, enkele weken na de Amerikaans-Britse inval in Irak, een intern memorandum, met kenmerk DJZ/IR/2003/158.

DJZ staat voor de Directie Juridische Zaken. IR staat voor Internationaal Recht, de afdeling van het directoraat die het document had opgesteld.

De cijfers beduiden dat dit het 158ste memorandum is dat in 2003 door de juridische afdeling werd gemaakt.

Het memorandum was gericht aan ‘M’, de codeletter die op het departement voor de minister wordt gebruikt. Het onderwerp betrof: ‘Irak-rechtsbasis militair ingrijpen’.

De inhoud van het memo, gedateerd 29 april 2003, staat lijnrecht tegenover de kabinetslijn van dat moment. Achtergrond is de oorlog in Irak, waarvan de gevechtsfase op 1 mei 2003 door president Bush officieel als beëindigd zou worden verklaard. Enkele weken daarvoor waren de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk na maanden van mislukte diplomatie en moeizame wapenspancies Irak binnengevallen. Dat gebeurde op eigen gezag en zonder mandaterende resolutie van de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties. Secretaris-generaal Kofi Annan noemde het daarom „een illegale oorlog“.

Nederland, dat in die tijd midden in een kabinetsformatie zat, verschaftte ‘politieke steun’ aan de Amerikaans-Britse operatie. Dat die niet gedekt werd door een speciale VN-resolutie die het geweld legitimeerde, was voor het demissionaire kabinet-Balkenende geen belemmering. Een speciale resolutie was weliswaar „politiek wenselijk doch juridisch niet noodzakelijk“. Maar voor DJZ van het ministerie van Buitenlandse Zaken (BZ) lag het anders: een nieuwe resolutie was juridisch juist onontbeerlijk.

De inhoud van het memo was uiterst precair. Volgens de juristen van de DJZ was de minister, CDA'er Jaap de Hoop Scheffer, de afgelopen weken „onvoldoende geïnformeerd“ over de volkenrechtelijke aspecten van de politieke steun. Weliswaar had DJZ in een eerder stadium laten weten dat de argumentatie voor die steun ‘juridisch dun’ was, maar aan die analyse was geen gevolg gegeven.

In het memo laten de juristen tussen de regels door weten dat hun geen open vraag is gesteld. Integendeel: er werd, vertelt een betrokken bron, een advies „besteld“. Het is een gang van zaken die in de geschiedenis van de Irak-oorlog vaker aan de orde was. Ook in de VS en

Groot-Brittannië, zo is later gebleken, was er sprake van ‘wenselijke adviezen’: regeringen kregen te horen wat ze wilden horen.

In Den Haag werd DJZ letterlijk gevraagd om „een zo goed mogelijke juridische onderbouwing van het Nederlandse standpunt te geven“. In reactie daarop wees DJZ in een memo van 13 maart 2003 erop dat er „volkenrechtelijke tegenargumenten“ waren. Maar vervolgens hadden de juristen behoefte aan het frank en vrij adviseren van de minister. Zonder „gewilde uitkomst“. In memorandum DJZ/IR/2003/158 wijzen ze dan ook op de noodzaak om „een objectieve volkenrechtelijke inschatting“ te verstrekken van de Nederlandse positie.

Die inschatting is acht A4'tjes lang. DJZ, zo staat in het document, „denkt daarbij uiteraard mee met het beleid en houdt daarbij rekening met de marges die het volkenrecht al dan niet kent“. Maar die marges zijn niet onbeperkt: „Zoals ieder rechtsstelsel, stelt het volkenrecht (...) grenzen aan het beleid die niet mogen worden overschreden“. Als dat gebeurt „heeft DJZ o.i. (...) op dit punt een voorlichtende en waarschuwend functie“.

Na een uitvoerige analyse van het Nederlandse standpunt komen de juristen tot een harde opvatting: de argumentatie rond de politieke steun aan de Irak-oorlog „schiet zowel materieel als procedureel tekort“. Sterker: de inschatting is dat „Nederland een eventuele procedure voor het Internationaal Gerechtshof hierover zou verliezen“. Men wijst op de „volkenrechtelijke basisregel: het geweldverbod“. Simpel gezegd: men mag niet zomaar een land aanvallen op eigen gezag, maar slechts met toestemming voor gebruik van geweld van de VN-Veilighheidsraad. „Naar het oordeel van DJZ blijft deze hoofregel ook in de toekomst van wezenlijk belang voor een ordelijke internationale samenleving.“

De boodschap van het memo is indringend: de politieke steun van het kabinet aan de oorlog is juridisch niet te verdedigen. Bovendien maakt het memo duidelijk dat de mening van de juristen op het departement is gemarginaliseerd. Zozeer zelfs dat men het nodig vond om, zes weken na de inval in Irak, nogmaals aan de bel te trekken en memorandum DJZ/IR/2003/158 naar de minister te sturen.

Maar bereikte die die minister ook? Wat gebeurde er met het document nadat het op het bureau van de secretaris-generaal beland was? Niets, vertellen bronnen die anoniem willen blijven. Het document heeft minister Jaap de Hoop Scheffer nooit bereikt. In elk geval niet via de formele weg. Dat blijkt ook uit de handgeschreven aantekeningen die toenmalig secretaris-generaal Frank Majoor rechtsboven op het document heeft gezet. Daar staan drie dingen, voorzien van gedachtenstreepjes.

Bij het eerste streepje staat: ‘Heel veel dank’. Bij het tweede streepje: ‘Graag goed opbergen in de archieven voor het nageslacht’.

Bij het derde streepje: ‘De discussie is hiermee voor dit moment gesloten!’

Door de letter ‘M’, de persoon aan wie het memorandum oorspronkelijk was gericht, namelijk de minister, staat een kruis.

Het memorandum wordt teruggezonden naar DJZ waar onthutst wordt gereageerd. Die reactie is veelzeggend. Het gebeurt wel vaker dat de SG stukken niet doorstuurt naar de politieke leiding. Sterker, dat is zijn werk: filteren wat wel en niet relevant is voor de drukbezette bewindslieden. Maar over dit onderwerp, over deze fundamentele zaak en op deze manier: dat wordt bij DJZ ongehoord geacht.

De verbolgenheid van de juristen blijkt uit het handgeschreven commentaar dat de mededelingen van de SG staat: ‘Het *audite et alteram partem*’ (‘luister ook naar de wederpartij’; hoor en wederhoor, JO) geldt hier kennelijk

niet’. Daaronder staat: ‘Archief’.

En daarin verdween memorandum DJZ/IR/2003/158.

Waarom was er blijkbaar geen behoefte aan dit oordeel van de juristen? Terug naar begin 2003. Het nieuws wordt gedomineerd door de dreigende sfeer die al weken rond Irak hangt. Volgens de VS en Groot-Brittannië is Saddam Hussein een gevaar voor de wereld wegens de aanwezigheid van massavernietigingswapens. De diplomatie faalt, een oorlog wordt onvermijdelijk geacht. Maar de VN-Veilighheidsraad slaagt er niet in om op één lijn te komen en een speciale ‘oorlogsresolutie’ op te stellen, die de weg vrijmaakt voor de militaire inval die de VS en Groot-Brittannië nodig achten. Uiteindelijk beginnen de twee landen op 20 maart 2003 grootscheepse luchtaanvallen op Irak zonder goedkeuring en expliciete resolutie van de VN.

De discussie over de rechtmatigheid van zo'n actie woedt dan al vele weken. Op 7 maart 2003 schreven vooraanstaande Britse en Europese volkenrechtdeskundigen in *The Guardian* dat zo'n expliciete resolutie van de Veiligheidsraad noodzakelijk is. Een oorlog zonder die machtiging „zou het internationale recht ernstig ondergraven“.

Kern is resolutie 1441, waarin Irak een „laatste kans“ kreeg voor ontwapening. Weigering zou „ernstige gevolgen“ hebben. Die kwalificatie was al het resultaat van diplomatie. De voorstanders van de harde lijn hadden liever gehad dat de term *all necessary means* (alle noodzakelijke middelen) was gehanteerd, zoals dat ook gebeurde in 1991, toen Irak in de Golfoorlog werd aangevallen. Deze term wordt gezien als de ‘volkenrechtelijke norm’ voor gebruik van geweld. Maar een resolutie met die tekst bleek onhaalbaar. En dus werd gesproken over „ernstige gevolgen“ (*serious consequences*).

Niet genoeg om geweld te legitimeren, betogen de tegenstanders van een oorlog, zoals Frankrijk, Duitsland en Rusland. In Nederland zijn de meningen verdeeld. Het kabinet zit op de eerder genoemde lijn waarin wordt betoogd

Bij het tweede streepje: ‘Graag goed opbergen in de archieven voor het nageslacht’

Ambassadeur Frank Majoor, voormalig secretaris-generaal van het ministerie van Buitenlandse Zaken, naast premier Balkenende bij de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties op 25 september 2008. Foto VN

dat een eventuele extra resolutie ‘wenselijk, maar niet noodzakelijk’ is. Een opeenstapeling van eerdere Irak-resoluties, onder meer uit de Golfoorlog-tijd, is volgens het kabinet juridisch sluitend genoeg om geweld te gebruiken. De redenering, die tot vandaag door het kabinet ook wordt gebruikt om te betogen dat een Irak-onderzoek niet nodig is, is het hart van de argumentatie waarop de politieke steun aan de oorlog stoelt: niet de kwestie van de massavernietigingswapens, maar het voortdurend schenden van VN-resoluties was „de doorslaggevende reden“.

In 2003 laten juristen van zowel de ministeries van Defensie als Buitenlandse Zaken intern al weten dat het Nederlandse standpunt discutabel is, zo blijkt uit notities die in juni 2004 uitlekten in NRC *Handelsblad*. Maar, vertellen (voormalige) ambtenaren nu, voor die kritische blik „was geen plek“. De reserves op volkenrechtelijk gebied speelden een ondergeschikte rol. In brieven aan de Kamer en tijdens debatten heeft het kabinet nooit laten weten dat de rechtmatigheid van het Nederlandse standpunt door de eigen ambtenaren als uiterst fragiel werd gezien. Het leidde tot „een enorme frustratie“ en een „geknapte beroepsprots“. Juristen, benadrukt een van de betrokkenen, zijn er „om de werkelijkheid over te brengen en niet om met *his master's voice* te spreken“.

Precies dat was de reden voor het opstellen van memorandum DJZ/IR/2003/158. Het was het sluitstuk van een lange ambtelijke strijd.

Niet lang voordat de Irak-oorlog losbarst, komt op het ministerie van Buitenlandse Zaken de *Commissie van Advies inzake Volkenrechtelijke Vraagstukken* (CAVV) bijeen, het belangrijkste adviesorgaan van de regering op dit terrein. Het is een reguliere vergadering van de commissie, waarin een aantal topjuristen op het gebied van volkenrecht zit. Voorzitter is Karel Wellens, hoogleraar internationaal recht aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, andere leden zijn onder anderen de professoren Nico Schrijver en André Nollkaemper.

De CAVV komt samen in een vergaderzaaltje op de eerste verdieping van het departement aan de Bezuidenhoutseweg. Aanwezig is ook hoogleraar Hans Lammers, hoofd van de afdeling Internationaal Recht van DJZ en ambtelijk adviseur van de CAVV. Tijdens de bijeenkomst komt al snel de volkenrechtelijke discussie rond de Irak-crisis aan de orde en de problemen rond het ontbreken van een mandaterende resolutie.

Een Britse marinier vuurt een raket af op een Irakese positie in Zuid-Irak op 21 maart 2003. Foto Reuters

Iemand legt de vraag op tafel of de CAVV daar geen advies over moet verstrekken.

Lammers laat, zonder in details te treden, doorschemeren dat zijn afdeling, DJZ, reeds kritische geluiden heeft laten horen. Maar dat die geen gehoor zullen vinden. Een CAVV-advies, dat zonder twijfel ook kritisch zal uitpakken, zal dus ook weinig effect hebben. De sfeer in de top van het departement is duidelijk: er is geen ruimte voor dissidente gedachten.

Dat is een conclusie die vaker valt op te tekenen. Het ministerie van Buitenlandse Zaken is van oudsher al ‘behoorlijk Atlantisch georiënteerd’ en kiest vaak de Amerikaanse lijn. De top van het departement, destijds bestaand uit minister Jaap de Hoop Scheffer, zijn goede kennis en hardlooppaartje secretaris-generaal Frank Majoor (op dit moment permanent Nederlands vertegenwoordiger bij de VN), maar ook de directeur-generaal politieke zaken Hugo Siblez (tegenwoordig ambassadeur in Frankrijk), worden wel ‘haviken’ genoemd. „Kritische geluiden over Washington vielen kapot op harde rotsgrond“, zegt een van de betrokkenen van toen.

Begin maart 2003 leek oorlog onafwendbaar en werd steeds duidelijker dat er geen nieuwe, mandaterende Veiligheidsraad-resolutie zou komen. Volgens de ‘haviken’ op het ministerie bieden de VN-resoluties uit de Golfoorlog nog steeds rechtsgrond voor militair ingrijpen en is een nieuwe resolutie niet nodig. DJZ vond dat een ‘doelredenering’. Volgens de juristen was een goede juridische onderbouwing helemaal niet te geven. En dus schreef men het al eerder genoemde advies van 13 maart 2003, met „volkenrechtelijke tegenargumenten“.

Deze kanttekeningen bij de rechtmatigheid van het militair ingrijpen in Irak vielen niet goed bij directeur-generaal politieke zaken Siblez. Op 14 april 2003, de oorlog was inmiddels volop gaande, maakte hij een eigen advies voor de minister. Daarin stelde hij dat de inval wel degelijk rechtmatig was. Het standpunt van DJZ uit

het eerdere advies werd bekritiseerd. Het stuk van Siblez leidde tot grote onvrede bij DJZ.

Memorandum DJZ/IR/2003/158 is een rechtstreekse reactie op het advies van Siblez. Het heeft een bijna emotionele toon en lijkt de weerslag van een departementale oorlog. Er wordt gesproken over „professionele integriteit“ en over „aandacht van het nageslacht voor onderhavige kwestie“. Het is scherp en de ingewijde leest tussen de regels door verwijten aan het adres van Siblez.

Het memo constateert dat het „opmerkelijk“ is dat „in de Nederlandse discussies rondom de rechtsbasis voor het recente militaire ingrijpen in Irak – voor zover bekend – noch officieel noch informeel enige volkenrechtdeskundige heeft geoordeeld dat dit ingrijpen rechtmatig was“. Verder, constateert DJZ, „springt het in het oog“ dat Siblez de visie van DJZ weliswaar als „niet erg overtuigend“ typeert, maar „dit niet met volkenrechtelijke argumenten onderbouwt. De door hem gegeven onderbouwing is vooral politiek getint.“

In het daaropvolgende hoofdstuk wordt consequentius uitgelegd dat de argumentatie rond de ‘opeenstapeling’ van resoluties uit de Koeweit-crisis, waar de Nederlandse gedachtengang op stoelt, niet opgaat voor de recente invasie in Irak. Een twaalf jaar oude machtiging voor geweldsgebruik, gegeven in een andere context en situatie, kan niet zomaar nieuw leven worden ingeblazen en al helemaal niet zonder machtiging van de Veiligheidsraad, zo stelt het stuk: „Het vereist zelfs de nodige juridische gymnastiek om een impliciete instemming ‘te construeren’“.

Ook de Kosovo-crisis, waarin de NAVO in 1999 wegens genocidedreiging en om humanitaire redenen besloot tot bombardementen, zonder een Veiligheidsraad-resolutie, is volgens DJZ niet te gebruiken als legitimatie voor de Irak-oorlog. Zo'n „algemene vrijbrief“ zet immers „de deur open voor volkenrechtelijk onrechtmatige interventies“. Als landen als de VS, maar ook China of Rusland regelmatig het recht in eigen hand zouden nemen „zou er weinig meer overblijven van de volkenrechtelijke basisnorm die het geweldverbod nog steeds is“, aldus het memo, dat afsluit met een blik naar de toekomst. Na Koeweit, Kosovo en Irak zou er een discussie moeten komen over „het herijken van het evenwicht tussen enerzijds een van de basisnormen in de internationale betrekkingen – het geweldverbod – en anderzijds de wenselijkheid van het toelaten van uitzonderingen hierop“. Het zou goed zijn als Nederland „binnen de volkenrechtelijke traditie van ons land“ voorstellen zou doen om „hierover een internationaal debat te entameren“, besluit het memorandum, dat vervolgens door de secretaris-generaal naar het archief wordt gestuurd. „Voor het nageslacht“, zoals er op geschreven staat.

Achteraf kan men die actie symbolisch noemen. Want anders dan de ambtenaren van DJZ aanbevelen, ontstaat er in de jaren na 2003 helemaal geen fundamentele discussie over de juridische onderbouwing van de politieke steun aan de Irak-oorlog, laat staan dat Nederland internationaal zo'n discussie entameert. Wel wordt er in de loop van de jaren meerdere malen in de Tweede Kamer gedebatteerd over het onderwerp, maar het antwoord van de verschillende kabinetten-Balkenende is steeds hetzelfde: er was sprake van „een afdoende legitimering“. ▶▶▶

‘Het audite et alteram partem’ (‘luister ook naar de wederpartij’) geldt hier kennelijk niet’

►►► De kwestie vlamt opnieuw op bij de formatie van het huidige kabinet. De PvdA slijkt daar de eis voor een onderzoek naar de achtergronden van het besluit de Irak-oorlog te steunen in en betitelt dat als een van de grootste offers voor kabinetsdeelname. Wat volgens de PvdA-top wél is binnengehaald, is dat in het regeerakkoord is opgenomen dat „een adequaat volkenrechtelijk mandaat is vereist bij deelname aan missies met inzet van Nederlandse militairen”. PvdA-leider Wouter Bos zegt in februari 2007 dat door deze passage in de toekomst „Nederlandse steun aan een inval zoals in Irak niet meer mogelijk is, en dat is pure winst”. Maar in juli van dat jaar, als de Eerste Kamer debatteert over militaire interventies en de kwestie opnieuw ter tafel komt, wil coalitiegenoot CDA, bij monde van minister Maxime Verhagen (Buitenlandse Zaken) zich daar niet op vastleggen.

Kernvraag is: zou Nederland opnieuw politieke steun kunnen geven aan een situatie zoals in maart 2003, een situatie waarvan dit kabinet tot op de dag van vandaag volhoudt dat de rechtsgrond „afdoende” was? Twee oud CDA-ministers van Buitenlandse Zaken hebben zich inmiddels kritisch over de kwestie uitgelaten. Ben Bot vertelde eind 2007 in een vraaggesprek met *NRC Handelsblad* dat hij destijds „volstrekt niet geloofde” in de juridische redenering van het kabinet. En ex-minister en volkenrechtkundige Peter Kooijmans zei enkele maanden daarvoor in een interview met *De Volkskrant*: „Het merkwaardige is dat ik de Nederlandse argumenten door geen enkele andere regering heb horen gebruiken. Noch in de VS, noch in Groot-Brittannië, noch in enig ander land dat – anders dan Nederland – te velde heeft geopperd”. Eerder had Kooijmans in het tijdschrift van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA de passage in het regeerakkoord over het adequaat mandaat als „eerder mystificerend dan verhelderend” omschreven.

De Irak-zaak kreeg enkele weken geleden nieuwe dynamiek. Aanleiding waren meer dan honderd vragen uit de Eerste Kamer, onder meer over de volkenrechtelijke kwestie. Een meerderheid in de Senaat vindt de antwoorden inhoudelijk zo onbevredigend dat er volgende maand vervolgvragen komen. Blijft het kabinet wederom vaag, dan zal de Eerste Kamer een eigen onderzoek starten.

Bij de beantwoording van de vragen uit de Senaat hebben de ambtenaren van Buitenlandse Zaken achter de schermen opnieuw een opmerkelijke rol gespeeld. Nog steeds is er op het departement een stroming die vindt dat de Irak-zaak een betere evaluatie verdient. „Een *lessons learned*-aspect”, noemen ze dat. Het is dan ook niet verwonderlijk dat een van de ambtenaren in de concept-antwoorden voor de Eerste Kamer de volgende notitie maakte: „Er is een groot aantal vragen dat een evaluatieaspect behelst (...) Het kan m.i. geen kwaad om wat meer te benadrukken dat de regering ook (zelf-)kritisch wil en kan zijn”. Maar die aanbeveling zou het niet halen. In de beantwoording wordt slechts de bekende redenering herhaald. Over de harde negatieve adviezen van de juristen wordt niet ge-
rept.

In veel andere landen werd wel uitvoerig teruggeloken op de afwegingen van toen. Met name in Groot-Brittannië zijn er overeenkomsten met de Nederlandse situatie. Ook daar leefde bij juristen van Buitenlandse Zaken onvrede over de rechtmatigheid voor de inval. Een van de ambtenaren, Elizabeth Wilmshurst, trad om die reden zelfs af. En er was de rel rond de hoogste juridische adviseur van de Britse regering, Lord Goldsmith. In 2003 werd een ‘samenvatting’ van een advies van Goldsmith gepubliceerd waarin stond dat de invasie gerechtvaardigd zou zijn. Het volledige advies werd angstvallig geheim gehouden. Totdat in 2005 bleek dat Goldsmith zich door de Britse premier Blair waarschijnlijk onder druk had laten zetten. In zijn oorspronkelijke, dertien pagina’s tellende advies had hij beweerd dat een oorlog zonder een nieuwe resolutie „vermoedelijk illegaal” was en dat bestaande resoluties uit de Golfoorlog niet eigenmachtig geïnterpreteerd konden worden om Irak binnen te vallen. In de samenvatting stond dat ernstige voorbehoud niet. Juist deze week nam in Groot-Brittannië de druk op de regering toe om een parlementair onderzoek in te stellen, naar de gang van zaken rondom het rapport-Goldsmith.

Pikant detail is dat premier Balkenende zich in 2003 beriep op het rapport-Goldsmith en dat „een sluitende juridische redenering” noemde. Later bleek dat de regering helemaal niet beschikte over de uitgebreide rapportage van Goldsmith en dat Balkenende in 2003 doelde op de, later onvolledig gebleken, samenvatting.

In Nederland is nog steeds onbekend wat de exacte achtergronden waren voor de afwegingen voorafgaand aan de Irak-oorlog. In de be-

‘Juristen moeten de werkelijkheid schetsen en niet his masters voice spreken’

antwoording van de vragen aan de Eerste Kamer herhaalt het kabinet dat het niet naleven van de resoluties door Saddam „naar algemeen inzicht” militair ingrijpen kon inhouden. Maar was dat inzicht wel zo algemeen? Waarom werden, zowel vóór als na de inval, volkenrechtelijke bezwaren genegeerd? En waarom kunnen er, bijna zes jaar na dato, geen details worden verstrekt over die afwegingen en blijven ambtelijke adviezen geheim? Dat moet, schreef het kabinet onlangs aan de Eerste Kamer, omdat ambtenaren „onbevungen” ministers moeten kunnen adviseren.

Maar wat als een advies, zoals dat van DJZ, de bewindsman niet eens bereikt? Of is de minister mondeling wél over de inhoud geïnformeerd?

De houding van het kabinet geeft intussen voeding aan allerlei speculaties. Bijvoorbeeld over een vermeende relatie tussen de Nederlandse opstelling en de benoeming van oud-minister De Hoop Scheffer tot NAVO-chef. Of over aanwijzingen dat Nederland rond de inval in 2003 niet alleen politieke, maar op kleine schaal ook militaire steun gegeven zou hebben.

Of er ooit antwoord op de vele vragen komt, wordt wellicht later dit jaar bekend, als de Eerste Kamer om meer informatie zal vragen. Maar het kan ook langer duren. Dan blijft de situatie zoals beoogd met het handgeschreven commentaar op memorandum DJZ/IR/2003/158: ‘Graag goed opbergen in de archieven voor het nageslacht. De discussie is hiermee voor dit moment gesloten!’ ◀

▶ Het hele document en een eerder gepubliceerd onderzoek naar de besluitvorming rond de Irak-oorlog is na te lezen via nrc.nl/irak

▶ Reacties naar irak@nrc.nl

Reactie Ministerie BZ:

NRC Handelsblad heeft het ministerie van Buitenlandse Zaken (BZ) een reactie gevraagd op het bewuste memorandum DJZ/IR/2003/158 en een aantal in dit artikel genoemde zaken. Het departement wil niet op de gang van zaken ingaan, zoals de vraag waarom de toenmalige secretaris-generaal het bewuste memo niet doorstuurde aan ex-minister De Hoop Scheffer. Ook wil het ministerie niet ingaan op de vraag of de bewindsman wellicht via andere weg kennis heeft genomen van het DJZ-advies. BZ volstaat met de volgende verklaring: „Doorgaans gaan aan de vaststelling door ministers van substantiële teksten een of meer ambtelijke (deel-)suggesties, adviezen en tekstvoorstellen vooraf. Wat telt, is de door ministers uiteindelijk gekozen tekst. De regering heeft in dit geval haar antwoorden op de vragen aan de Kamer gestuurd en is daarop aanspreekbaar.”

NRC HANDELSBLAD 3

Bekroond tot ‘Reisboek van het jaar 2008’

Joyce Roodnat

Ik wandel dus ik besta

Bestel het boek op nrc.nl/extra

NRC HANDELSBLAD
Slijpsteen voor de geest

Swaab over hersenen

Brein per kilo

Olifanten en walvissen hebben grotere hersens dan mensen, maar mensen zijn intelligenter. Intelligentie draait om het hersenweefsel dat niet nodig is om het lichaam te besturen.

Onze hersengrootte en onze intelligentie zijn in de loop van de evolutie toegenomen. Intelligentie is het vermogen om problemen op te lossen, de snelheid van denken, de capaciteit om doelgericht te handelen, rationeel te denken en op een effectieve manier om te gaan met de omgeving. Er zijn vele soorten intelligentie: taalkundige, logische, wiskundige, ruimtelijke, muzikale, sociale, en motorische intelligentie. Het intelligentie quotiënt (IQ) is maar een povere maat voor intelligentie.

Bij intelligentie gaat het niet om de absolute omvang van de hersenen. De mens heeft met zijn 1,5 kilo in absolute termen ook lang niet de grootste hersenen. De potvis heeft met 9 kg het grootste brein en de olifant heeft een gemiddeld hersengewicht van 4,8 kg. De olifant Alice, die in een pretpark in New York leefde, had zelfs een hersengewicht van 6 kg.

Maar de walvis en de olifant zijn zeker niet zo intelligent als de mens. De relatieve grootte van de hersenen ten opzichte van het lichaam heeft wel een duidelijke relatie met de kwaliteit van de hersenen als informatieverwerkende machine, zoals Darwin in 1871 al stelde, en Michel Hofman honderd jaar later heeft berekend. Een betere maat voor het niveau van de evolutionaire hersenontwikkeling is het encephalisatiequotiënt (EQ), dat is de relatieve hoeveelheid hersenweefsel bovenop de hoeveelheid die nodig is om het lichaam te besturen. Daar komt de mens inderdaad verreweg het beste uit te voorschijn.

Het EQ wordt vooral bepaald door de ontwikkeling van de hersenschors. De toename van onze hersengrootte tijdens de evolutie kwam door een toename van het aantal bouwstenen, de hersencellen (neuronen) en hun verbindingen. De beste maat voor intelligentie is dan ook het aantal neuronen in de hersenschors. Die neuronen zijn in de hersenschors gegroepeerd in functionele eenheden die als zuiltjes naast elkaar liggen, en kolommen worden genoemd. Hoewel de hersenschors tijdens de evolutie enorm toenam in grootte, bleef de doorsnede van de kolommen vrijwel gelijk, zo’n halve millimeter. Dat betekent dat de omvang van de hersenschors tijdens de evolutie toegenomen is door een toename van het aantal kolommen. Hierdoor ontstond tevens de noodzaak voor de hersenschors om zich te gaan plooiën. Bij dit alles veranderde het bouwplan van de hersenen niet en het verschil tussen de hersenen van de mens en die van de andere primaten is er dus voornamelijk een van grootte.

Door deze evolutionaire toename in hersengrootte is het informatieverwerkend vermogen sterk toegenomen. De progressieve toename van de hersengrootte tijdens de evolutie ging gelijk op met een langere zwangerschapsduur, een langere periode van ontwikkeling en leren, een langere levensduur en een vermindering van het aantal nakomelingen. Tijdens de evolutionaire ontwikkeling van de mens is in de periode van ‘slechts’ 3 miljoen jaar de schedelinhoud meer dan verdrievoudigd, en de levensduur verdubbeld.

Primates zouden een evolutionair voordeel gehad hebben van grotere hersenen, dachten wetenschappers. Hoe meer hersenen, hoe beter werktuiggebruik, hoe meer voedsel.

Vervolgens werd verondersteld dat het de sociale complexiteit zou zijn die heeft geleid tot de ontwikkeling van de grote primatenhersenen, ook wel de Machiavellihypothese genoemd. De individuen moesten investeren in sociale strategieën die op de lange duur een betere overleving van de groep garandeerden. Inderdaad is er bij primaten een duidelijk verband gevonden tussen de grootte van de hersenschors en de grootte en de complexiteit van de sociale groep. De complexiteit wordt sterk bepaald door paarvorming en monogamie. Beide stellen hoge eisen aan het brein. Ze vragen om een zeer goede selectie van de partner, in termen van vruchtbaarheid, en maken ingewikkelde onderhandelingen tussen de partners noodzakelijk. De complexiteit en intensiteit van deze relaties, waar we allemaal over mee kunnen praten, lijkt een sterke evolutionaire druk op de ontwikkeling tot grotere hersenen te hebben gegeven. Het mechanisme van de monogame partnerkeuze bij de mens zou zich al zo’n 3,5 miljoen jaar geleden hebben ontwikkeld en heeft zijn evolutionaire voordeel voor de bescherming van het gezin tijdens de evolutie bewezen, maar het blijft een enorme belasting voor ons brein.

Dick Swaab

De auteur is hoogleraar in de neurobiologie aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is verbonden aan het Nederlands Instituut voor Neurowetenschappen. Vragen en reacties kunt u sturen naar zbrieven@nrc.nl